השקל ששאר

למה יצחק רבין לא שווה היום 500 שקלים? מה עומד מאחורי הצבעים שניתנו לשטרות שלנו מאז קום המדינה? ואיך ועדה בבנק ישראל עשתה את מסע ההסברה הגדול ביותר למען ירושלים השלמה? חוקרות התקשורת פרופ' נעמה שפי ופרופ' ענת פירסט נברו בפרוטוקולים כדי להבין כיצד נבחרו האנשים והמקומות שמופיעים על הכסף בארנקים שלנו, ומה המחיר שאנחנו משלמים על כך שהמזומנים יצאו כמעט מכלל שימוש

כתבת
ריקי רט

צילום
אריק סולטון

בשטרות הלירה הארץ־ישראלית, בימי המנדט, הופיעו איורים מיהודה, שומרון וירושלים שלא הופיעו כמותם עד אחרי מלחמת ששת הימים. כאן: כיפת הסלע וקבר רחל בשטרות הפונט וה־500 מיל

בסדרות הראשונות של הלירה הישראלית היו נופים ודמויות אלגוריות, כדי לא לבחור אישיות. כאן: נוף העמק ללא שום דמות, וחיילת הנח"ל על רקע נוף העמק

פרופ' ענת פירסט: "הביקוש לכסף מזומן בישראל עולה ב־7 אחוזים בשנה. במדינות המתפתחות הביקוש לשטרות נוסק עם התרחבות הכלכלה, עם הגידול באוכלוסייה ועם שיפור הגישה לשירותים הבנקאיים, כך שבאופן כללי עדיין מוקדם להספיד את הכסף"

בייביסיטר מעדיפה לקבל את הכסף בביט, במכולת אני משלמת באמצעות הטלפון, ואפילו דוכן בשוק מכבד היום כרטיסי אשראי; שטרות הכסף המזומן, כך נדמה, הולכים ונכחדים מעולמנו. כשפרופ' נעמה שפי ופרופ' ענת פירסט עמדו להשלים את ספרן החדש "לאומיות בארנק", העוסק בניתוח הדמויות והדימויים המופיעים על הכסף הישראלי, חששו שתי החוקרות שאולי הן כותבות על היסטוריה, אם לא על ארכיאולוגיה של ממש. "אני כבר תקופה ארוכה מסתובבת עם אותם שטרות בארנק", אומרת שפי, היסטוריונית מהמחלקה לתקשורת במכללה האקדמית ספיר. "מצד שני, יש הרבה מאוד מחקרים שמראים שהכסף המזומן לא נכחד בינתיים – גם מסיבות לאומיות, וגם מחשש למשברים ומתקפת סייבר. המחשבה שלנו שמספר השטרות בעולם קטן והולך היא שגויה, כי בפועל המספר שלהם עולה".

"שטר ומטבע הם סמלים לאומיים, וגם כשהכול דיגיטלי, מדינה לא מוותרת על סמלים כאלה", מסבירה פירסט, דקאן בית הספר לתקשורת במכללה האקדמית נתניה. שטרות ומטבעות, היא אומרת, הם כלי תקשורת יסודי ביותר בין המדינה ובין אזרחיה. "הלאומיות בוודאי לא נעלמה, למרות תהליכי הגלובליזציה. גם בימי מגפת הקורונה ראינו שהחומות הלאומיות חזרו למקומן. הסמלים הלאומיים עדיין חשובים".

תחומי המחקר העיקריים של פירסט כוללים את תפקידי המדיה בהבניית המציאות החברתית־פוליטית, וייצוגן של מיעוטים וערכים במדיה. מחקריה של שפי עוסקים בהשפעת התרבות הגרמנית על התרבות העברית ובתהליכי בינוי האומה במדינת ישראל. שניהן יחד צללו בספרן לחקר הזהות והאידיאולוגיה שלנו כפי שהן מתבטאות בכסף הישראלי, אבל יש דוגמאות להשפעה הזו גם ממטבע חוץ. "עלתה למשל הצעה להסיר את דיוקנו של הנשיא השביעי של ארצות הברית, אנדרו ג'קסון, משטר 20 הדולרים – ולהחליפו בדמותה של הרייט טאבמן, שפחה שיצאה לחופשי ולחמה למען זכויות השחורים", אומרת שפי. "ההצעה הזאת נענתה בהסתייגות רבתי בחברה האמריקנית. דוגמה נוספת היא ההחלטה של בלגיה ב־2015 להנפיק מטבע ייחודי שערכו 2.5 אירו, לציון 200 שנה לניצחון בקרב ווטרלו – החלטה שהעלתה את חמתה של צרפת, שניגפה בקרב ההוא. הדוגמאות הללו מוכיחות עד כמה הנושא עדיין רלוונטי ומעורר עניין בכל העולם".

פירסט: "מחקר שבחן את השימוש במזומנים ב־142 מטבעות מצא שהביקוש ליותר משליש מהם, לרוב במדינות המתפתחות, נוסק עם התרחבות הכלכלה, עם הגידול באוכלוסייה ועם שיפור הגישה לשירותים הבנקאיים. כאן בארץ הביקוש לכסף מזומן עולה ב־7 אחוזים בשנה. כך שבאופן כללי עדיין מוקדם להספיד את הכסף. הוא כאן כדי להישאר".

מקבלי ההחלטות

היומה לכתיבת הספר התעוררה אצל פירסט ושפי בעקבות "סערת המשודרים" שהתחוללה ב־2013. הוועדה לתכנון שטרי כסף, מעות ומטבעות זיכרון בבנק ישראל החליטה אז להנציח בסדרת השטרות הבאה את דמויותיהם של רחל בלובשטיין (20 שקלים), שאול טשרניחובסקי (50), לאה גולדברג (100) ונתן אלתרמן (200), והביקורת לא איחרה לבוא. "לא ייתכן שלא מצאו ולו משורר מזרחי אחד להטביע את דיוקנו על השטרות. כסף עם דמות מזרחית לא שווה פחות", אמר למשל אריה דרעי. הוא קרא לממשלה לא לאשר את ההנפקה החדשה, אבל כפי שיעידו השטרות שמזמן לא משכתם מהכספומט, מאמציו כשלו.

בעקבות הפרשה החליטו שפי ופירסט לפנות לבנק ישראל ולבקש את הפרוטוקולים של הוועדה. "בתחילה גלגלו אותנו מכל המדרגות", הן אומרות, אבל אחרי שגייסו את עו"ד טלי ליבליך, המתמחה בנושא הנגשת מידע לציבור, הן התבקשו ליצור קשר עם המזכירות של מחלקת המטבעות והשטרות בבנק. "עלתה טענה שהחומר סודי, כי יש בפרוטוקולים דיונים על סימנים מומנים בשטרות. ביקשנו שייתנו לנו את הדיונים על הסדרות הקודמות, שהסימנים המוכמנים בהן כבר לא רלוונטיים". בסופו של דבר הן אכן קיבלו עדמות של קלסרים ובהן החומרים הנגנזים.

עוד לפני שהן מדברות על הפרוטוקולים, חשוב להן לציין מי היו חברי הוועדה לאורך השנים. בוועדה הראשונה היו כולם גברים אשכנזים: הבנקאי אליעזר הופיין, ח"כ עקיבא גוברין, חובב המטבעות והארכיאולוגיה ליאו קדמן, הארכיאולוג יגאל ידין, חוקר האמנות מרדכי נרקיס, האמן מרדכי ארדון, ההיסטוריון אברהם אילון, המשפטן והכלכלן יצחק ארנסט בנבצל, הגרפיקאי גרד רוטשילד והתעשיין חיים סולומון. בהמשך ישבו בוועדה גם עיתונאים, אנשי ספרות ואקדמאים, אומרת שפי, וגם "יותר גיוון אנושי, יותר נשים, יותר ערבים".

עד כמה הממשלה התערבה בדיונים?

פירסט: "לאורך כל השנים היה שילוב של פוליטיקאים לצד אנשי האמנות והמומחים לארכיאולוגיה. בראשית דרכה של הוועדה חבריה ראו בעצמם בשר מבשרה של האליטה הפוליטית, וקיבלו בהבנה את כל בקשותיהם של שר האוצר והנגיד, ובכלל זה בקשות להימנע מייצוגים מסוימים ולבחור באחרים. המהפך של 1977, שהעלה לשלטון את הליכוד, הביא לפתחה של הוועדה את המאבקים על הזהות הישראלית החדשה. החברים עצמם שיקפו את התמורות החברתית והפוליטית. הם ייצגו חילונים ודתיים, דתות שונות, עדות שונות, השקפות עולם שונות – והרוח הכללית הייתה שהתערבות בוטה של השלטון אינה מקובלת עוד. מה שהיה נכון למדינה בהקמה, חדל להיות כזה כשעצמאות המדינה הייתה מובנת מאליה".

שאלת הרכב הוועדה הייתה חלק מהסערה שהובילה לעיצובם של השטרות שאנחנו מחזיקים היום בארנקינו. בדיונים לקראת הנפקת סדרה ג' של השקל החדש, בשנת 2009, שקלו החברים להציב על השטרות שתי דמויות של אבות המדינה – בנימין זאב הרצל ודוד בן־גוריון; ושתיים של ראשי הממשלה שחתמו על הסכמי שלום – מנחם בגין ויצחק רבין. המתווה נראה הגיוני, אך הוא התקבל כשבוועדת השטרות לא הייתה חברה אפילו אישה אחת – והפוליטיקאית בישראל סירבו להשלים עם רוע הגזירה. השרה לימור לבנת פנתה לנגיד בנק ישראל שטנלי פישר בבקשה להחיל גם על הבנק את עקרון הייצוג ההולם לנשים בוועדות ציבורית, וח"כ דליה איציק הגישה הצעת חוק הקובעת כי "בעיצוב צורתם, תוכנם ושאר הפרטים שעל שטרי הכסף, יינתן ייצוג ראוי לנשים וגברים שתרמו תרומה משמעותית לחברה ולמדינה, ובכללם אנשי רוח, זוכי פרס נובל ומנהיגים".

נגיד הבנק ביקש מהוועדה לערוך דיונים מחודשים בנושא, והפעם צייף אליה ארבע נשים – וכך התקבלה ההחלטה על סדרת המשודרים המשוודרות. "לצערי צריך לזכור שנשים נמצאות בוועדה לא כי באמת רצו אותן שם", אומרת פירסט, "אלא בגלל ההתערבות של לבנת ואיציק. הן ניפחו שרירים, ורק אז הוחלפו הנציגים".

הווה בחזית, עבר בגב

האישים שהופיעו בחזית השטרות שלנו לאורך השנים – בלירות, בשקלים ובשקלים החדשים – היו אלברט איינשטיין, חיים נחמן ביאליק, חיים ויצמן, בנימין זאב הרצל, הנרייטה סאלד, משה מונטיפיורי, דוד בן־גוריון, זאב ז'בוטינסקי, הרמב"ם, לוי אשכול, גולדה מאיר, משה שרת, ש"י עגנון, יצחק בן־צבי, זלמן שז"ר וכמובן המשודרים כוכבי השטרות הנוכחיים. אבל בעשרים שנותיה הראשונות של המדינה, השטרות הישראליים כלל לא הציגו אישים. למעשה, בתחילה הם כלל לא הציגו דמויות אנושיות: והם נולדו תחת אילוצים רבים, שנבעו מהמעבר בין שלטון המנדט הבריטי להקמת המדינה.

באופן אבסורדי, דווקא כוחם של השטרות כמבטאי ריבונות הוא זה שגרם לכך. לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל נוסדה בבנק אנגלו פלשתינה מחלקה שמונתה על הנפקת המטבע. הבנק, המוסד הפיננסי המרכזי של היישוב היהודי בימי המנדט, נדרש לנהל את מחזור הכספים במדינה הצעירה, ולשם כך היה עליו להשתלט במהירות על אמצעי החליפין. מקוצר זמן, הוא הדפיס את השטרות בניירורק באמצעות חברת אמריקן בנקנוט, על בסיס קישוטים שהיו קיימים מראש אצל המדפיסים. המדינה הוכרזה במאי, וביולי 1948 השטרות כבר הוטסו ארצה; ב־18 באוגוסט הוכנסה הלירה הישראלית הראשונה למחזור הכספים.

רק ב־1955, אחרי שסמכות הנפקת המטבע עברה לבנק ישראל, הודפסו השטרות הראשונים שנשאו תכנים ישראליים ברורים. סדרת השטרות הזאת הציגה בחזית ציורים מרחבי ארץ ישראל: חורבות בית הכנסת העתיק בברעם, נוף הגליל, נוף הנגב, נוף עמק יזרעאל הדרך המתפתלת ירושלימה בשער הגיא. בגב השטרות היו איורים מופשטים. ב־1959 החליפה סדרת הנופים בסדרה של דמויות אלגוריות, סמליות, המייצגות מקצוע או קבוצה חברתית, אידיאלים ישראליים של הימים ההם: החלוצים, החיילת, הדייג, הבנאי והמדען. אם היו מנפיקים סדרה דומה היום, אולי היינו משלמים בשטרות שעליהם מתוארים עורכי דין, הייטקיסטים ואפילו משתתפי ריאליטי.

גם את הדמויות הסמליות לא היה קל לבחור, והדיונים נמשכו שלוש שנים. "שר האוצר ביקש מהוועדה, בבקשה שאני רואה בה הנחיה, להימנע לפי שעה מבחירת אישים", מסבירה שפי. "כל החלטה כזו נראתה הרת גורל: לא היה מישהו שנמצא בקונצנזוס מוחלט, חוץ מהרצל אולי. רוב המנהיגים היו בחיים, ולא הייתה הסכמה לגבי מנהיג לאומי שמייצג את כולנו"

פרופ' נעמה שפי: "בשנות החמישים שר האוצר ביקש מהוועדה, בבקשה שאני רואה בה הנחיה, להימנע לפי שעה מבחירת אישים. כל החלטה כזו נראתה הרת גורל: לא היה מישהו שנמצא בקונצנזוס מוחלט, חוץ מהרצל אולי. רוב המנהיגים היו בחיים, ולא הייתה הסכמה לגבי מנהיג לאומי שמייצג את כולנו"

ירושלים ואתריה עיטרו רבים מהשטרות הישראליים, אך דווקא הכותל, מעירה פירסט, לא זכה בכבוד: "הופתענו מכך. סמלים ברורים מאליהם כמו הכותל, מצדה ותל־חי - לא נמצאים". שפי: "הכותל אולי לא מופיע בגלל סיבות בינלאומיות, אבל האחרים - אין איתם בעיה בעולם, ומוזר שמקומם נפקד. תל־חי למשל הוא קונצנזוס פוליטי"

לשטרות המנציחים את גולדה מאיר ולאה גולדברג נבחר הצבע הזהוב בגלל שמותיהן, המזכירים זהב

500 השקלים החדשים עם דמותו של רבין. השטר לא הונפק בין השאר כי מנחם בגין לא הונצח בשטר משלו, בגלל התנגדות משפחתו

"אני כבר הרבה זמן עם אותם שטרות בארנק". פרופ' ענת פירסט ופרופ' נעמה שפי

אל"מ (מיל') יוסי אבאי

פירסט: "בשטר החלוצים, החלוצה מצוירת כדמות מזרחית. אחר כך, בסדרות האישים הונצחו מנהיגים - כמה כאלו לא־אשכנזים היו לנו?". שפי: "לכן פרצה סערה כשעברו להנציח משוררים, ולא טרחו למצוא דמויות מזרחיות. הוועדה השיבה שהיא חיפשה נכסי צאן ברזל, ולא יוצרים חדשים"

שנמצא בקונצנזוס מוחלט, חוץ מהרצל אולי. רוב המנהיגים היו בחיים, ולא הייתה הסכמה לגבי מנהיג לאומי שמייצג את כולנו. לכן בחרו דמויות כלליות".

זו סדרה מפתיעה, לדבריה. על חמשת השטרות מופיעות שש דמויות, ששתיים מהן נשים – החיילת והחלוצה (לצד החלוץ). בגב הופיעו עתיקות: היו שם קברי הסנהדרין, חותם עברי קדום ממגידו, פסיפס מבית הכנסת בחורבת מעון ליד קיבוץ נירים, פסיפס מבית הכנסת בעופסיה וכדי מגילות ישעיהו ממערות קומראן. "בשנות החמישים והשישים ארכיאולוגיה הייתה תחביב חשוב, ובדיונים על הסדרה הראשונה מדברים על חשיבות הייצוגים הארכיאולוגיים", אומרת שפי. "גם כל הסמלים שנמצאים על המטבעות כיום לקוחים ממטבעות יהודיים עתיקים".

מה המשמעות של הצבת הממצאים הארכיאולוגיים על הכסף המודרני?

"הציונות התפתחה ברוח חילונית, ונאחזה בארכיאולוגיה שמעידה על הקיום היהודי ההיסטורי בארץ הזאת. השטרות מנתקים את הציונות מהדת ומחברים אותה להיסטוריה".

פירסט: "בשטרות באה לידי ביטוי תרבות שבנויה מהעבר ומהווה. החיילת על השטר של חצי לירה, למשל, מייצגת את ההווה, ובגב השטר, כדי לתת עוגן מהעבר לקיום שלנו כאן, מופיעים קברי הסנהדרין".

העיר על כף ידי

עוגן הקיום שלנו כאן העמיק במלחמת ששת הימים, וגם בבנק ישראל הכירו בכך. ב־19 ביוני 1967, תשעה ימים לאחר סיומה של המלחמה, פרסמה הוועדה מכרז להוטבעת מדליה שתנציח את המאורע. עוד באותה שנה הונפק "מטבע הניצחון": בחזיתו סמל צה"ל על רקע כוכב, ובגבו הכותל המערבי ותאריך שחרורו. לקראת יום העצמאות ה־20 של מדינת ישראל, ובמלאת שנה למלחמת ששת הימים, הונפק מטבע ניצחון נוסף שנשא בין השאר נוף פנורמי של ירושלים השלמה.

"אלה היו הפעמים הראשונות שהוועדה השתמשה בייצוגים מציירה המזרחי של ירושלים", אומרת שפי. "בשלושה שבועות לאחר מלחמת ששת הימים הוסרו חומת ההפרדה והגדרות שחילקו את העיר במשך 19 שנים. הזהות הקולקטיבית של החברה הישראלית ערבה טלטלה בהתייחס לגבולות המדינה ולמשמעותם הדתית וההיסטורית. תגובתה המיידית והנלהבת של הוועדה עולה בקנה אחד עם תחושת הגשמת החזון הציוני שפקדה את כלל החברה הישראלית, ועם פרשנותו של הציבור הדתי שמרובר בראשית הגאולה".

בשלהי 1969 החלה הוועדה לדון בהחלפת השטרות שאך זה החל בנק ישראל להנפיק – הסדרה הראשונה שעליה הופיעו אישים בחזית (איינשטיין, ביאליק, ויצמן והרצל). גם בסדרה הבאה החזית תוקדש להנצחת אישים, אך הגב יציג את שערי העיר העתיקה של ירושלים. סדרת השערים הייתה בשימוש במשך עשור לערך, מ־1975 עד 1986. "הנפקת השטרות האלו גישרה בין שתי החלטות חשובות בעניין הבירה", מסבירה פירסט. "האחת, שהתקבלה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, היא הפיכת חלקיה המזרחיים של העיר לשטח עירוני של ירושלים, והאחרת היא חקיקת 'חוק יסוד ירושלים בירת ישראל' ב־1980. כך אירע שהשטרות הסמליים והמהלכים המדיניים חברו בשנות השבעים לכלל אמירה רחבה על השלכותיה של מלחמת ששת הימים".

הצבת ירושלים על השטרות במשך עשור, אומרת שתי החוקרות, היא חלק מתביעת הריבונות הלאומית על העיר. לשיטתן זהו ניסיון לקבוע את המצב בשטח בתור מה שנכון ומה שראוי, כלפי פנים וכלפי חוץ. ישראל כמובן אינה היחידה שמבינה את משמעותו של שטר כמעצב גבולות: בספרן הן מספרות כי במפה של לבנון שהופיעה בשטר לבנוני, ניתן היה לראות ש"חוות שבעא" – הר דב – נמצאות בשטח סוריה ולא בשטח לבנון. בשנת 2006, אחרי שישראל הפנתה את תשומת ליבם של הלבנונים לכך שהשטרות שלהם־עצמם "מוותרים" על הר דב ומבהירים שרק לסורים יכולה להיות תביעה עליו, הוצא השטר מן המחזור.

ירושלים ואתריה עיטרו רבים מהשטרות הישראליים במשך השנים. "הבירה היא מהסממנים הלאומיים המובהקים של מדינה", אומרת פירסט. "ירושלים הופיעה באיור שער הגיא בשטר מ־1955, לאחר מכן באיור של קברי הסנהדרין בסנהדריה, בדימוי הכנסת בסדרה של 1972, ובהמשך באיורי טחנת הקמח במשכנות־שאננים ובית החולים הדסה הר הצופים". דווקא הכותלי, היא מעידה, לא זכה להתנוסס על שטר: "הופתענו מכך. סמלים ברורים מאליהם כמו הכותל, מצדה ותל־חי – לא נמצאים". שפי: "הכותל אולי לא מופיע בגלל סיבות בינלאומיות, אבל האחרים – אין איתם בעיה בעולם, ומוזר שמקומם נפקד. תל־חי למשל הוא קונצנזוס פוליטי".

גם העיר טבריה זכתה להנצחה מעניינת. היא מופיעה בגב השטר הירוק הנושא את דיוקנו של הרמב"ם – שטר של אלף שקלים "ישנים" ואחר כך של שקל אחד חדש. באיור הנוף על השטר ניתן לזהות את העיר העתיקה, המרחצאות והעיר החדשה. בישיבות הוועדה עלתה השאלה אם האיור "ינכיח" גם את הדת הנוצרית, שתעולותיה קשורות בעיר. בדיון הראשון בנושא אמר גבריאל צפרוני, עיתונאי ומנכ"ל תיאטרון הבימה, ש"טבריה יפה, משותפת לכולם ולכל הדתות". בדיון הסופי הוא הציע "לצמצם את מספר הכיפות" הקשורות לבתי הכנסת, ולשבץ יותר יסודות נוצריים, "למשל מזל דגים שהוא אלמנט חשוב בעולם הנוצרי", ו"את בית החולים הסקוטי, כאות הוקרה לכנסייה הסקוטית על טיפולה בחולי הקדחת באזור". בסיפו של דבר הורה יו"ר הוועדה, פרופ' יגאל ידין, להפחית את מספר הכיפות, אך להיזהר משיבוץ יסודות פגאניים מפסיפסי העיר, לא להציג את מוטיב הדגים הנוצרי מדי, ו"לא לכלול את בית החולים הסקוטי הקשור במיסיון".

עדים אחרות שהופיעו בשטרות הן רחובות, על רקע דיוקנו של חיים ויצמן, תל־אביב, המיוצגת באיורי הגימנסיה הרצליה ובית ביאליק. "אחת המשימות העיקריות של התנועה הציונית והיישוב היהודי הייתה היצירה התרבותית, ובראשה תחיית השפה", מסבירה פירסט. "הבחירה בגימנסיה העברית מדגישה את חשיבות הפיכתה של השפה העברית מלשון קודש ללשון חול, לצד מתן מקום של כבוד לתל־אביב ביצירת תרבות ישראלית חילונית. אותו הרעיון מגולם בבחירה בבית ביאליק, המשורר הלאומי שמסמל את הקאנון של התרבות הישראלית החילונית החדשה בשפה העברית".

שני מקומות מחוץ לארץ מוצגים בשטרות. אחד הוא בית הכנסת במוסקבה, שנראה על גב השטר הנושא את דמותה של ראש הממשלה גולדה מאיר; בראשית ימי המדינה כיהנה מאיר בתור צירת ישראל במוסקבה, ורקדה בבית הכנסת עם יהודי העיר בשמחת תורה, בימים האפלים של שלטון סטאלין. המקום השני שאינו ישראלי מתואר בשטר הנושא את דיוקנו של ש"י עגנון. זוהי עיירה יהודית במזרח אירופה, המסמלת את בוצ'אץ', עיר הולדתו של הסופר.

דם אדום ודם סגול

מאז 1969 זכו פוליטיקאים ספורים לתהילת עולם על גבי השטרות, בעוד אחרים, גם כאלה שהותירו חותם בפוליטיקה הישראלית – למשל מנחם בגין ויצחק רבין – לא זכו לכך. "דווקא משה שרת, שדמותו נמחקה מההיסטוריה הישראלית במובנים מסוימים, זכה להנצחה ארוכת שנים", אומרת פירסט. "בסדרות של שטרות מופיעות רק ארבע או חמש דמויות בכל פעם, ואי אפשר לשים את כולנו. האמת היא שמשפחת בגין התנגדה להנצחתו. היא ראתה בכך ביזוי של דמותו, אם אנשים ישימו אותו בכיס ובארנק. בני בגין פנה לשר האוצר דאז יובל שטייניץ וביקש להסיר את דמותו של אביו מסדרה שתוכננה". כשירדה מהשולחן הכוונה להנצאת בגין בשטר, ביטלו גם את המאמץ להנציח את רבין על שטר 500 השקלים, שתכננו נמשך שנים אך הוא לא הונפק מעולם.

שפי אומרת כי התרשמה מכובד הראש שנלווה לבחירת הדמויות. "זה לא כמו רחובות וסמטאות, שיש כמעט בלי סוף. כל החלטה כזו משפיעה במשך שנים, ולכן כל אזכור של הנושא הזה מעורר מיד ויכוח, כמעט כמו הפועל ומכבי".

מתוך 33 השטרות הישראליים שנשאו את דיוקנאותיהם של 20 אישים מזוהים, רק ארבע נשים זכו לכבוד – וליהדות ספרד היו שני נציגים בלבד: הרמב"ם, יליד קורדובה בספרד, ומשה מונטיפיורי, שנולד בליבורנו, איטליה. "דווקא בראשית הדרך, בסדרת הדמויות האלגוריות, ביקש בן־גוריון שיהיה ייצוג ליהודים לאיאשכנזים", אומרת פירסט. "ואכן בשטר החלוצים, החלוצה מצוירת כדמות מזרחית. בסדרות האישים הונצחו מנהיגים שאינם בין החיים – נשיאים וראשי ממשלה – וכמה כאלו לא אשכנזים היו לנו?"

שפי: "לכן פרצה סערה כשעברו להנצחת יוצרים, ולא טרחו למצוא דמויות מזרחיות. תשובת חברי הוועדה הייתה שהם חיפשו נכסי צאן ברזל, ולא יוצרים חדשים. אני מקווה לראות ייצוג הרבה יותר משמעותי למזרחים, אבל אלו תהליכים ארוכים שלוקחים זמן".

דמות לא יהודית עלתה לדיון בוועדה?

"היה רעיון להנצית בשטר את שייח' אמין טריף, ראש העדה הדרוזית, אבל הוא עוד היה אז בחיים, וההצעה נפסלה אוטומטית".

כמה דמויות דתיות הופיעו על שטרות?

"הרמב"ם הוא הדמות הדתית העיקרית, ואפשר לציין גם את עגנון".

לכל פרט בשטרות הקדישה הוועדה מחשבה, ולכל רכיב יש משמעות סמלית. למשל בסדרת המשוררים, אומרת שפי, "דחל שמתה הראשונה מונצחת על השטר הכי נמוך, ואילו אלתרמן, שמת האחרון, מונצח על השטר הכי גבוה". או ראו למשל את הצבע: לשטרות הנושאים את נופי הנגב נבחר צבע חול; צבע זהוב ניתן לשטרות המציגים את דיוקנאותיהן של גולדה מאיר ולאה גולדברג, משום ששמותיהן מכילים את המילה "גולד"; זהב; שטרות הברון רוטשילד וזלמן שז"ר (רובשוב) זכו בצבע האדום, הנגזר משמותיהם בלעז – rot ו־ruby.

"הסגול, המאפיין מעמדות גבוהים, הוענק למרעו מסדרת הדמויות, לנרבן משה מונטיפיורי ולזוהר פרס נובל לספרות ש"י עגנון", כותבות פירסט ושפי. "הצבע הכחול מרמז לצבעי הדגל ברזיקונו של הרצל, למים בתיאור צפון הארץ בסדרת הנופים, לים שמאחורי הדייג בסדרת הדמויות, ולמוביל האדצי המסומן כפרויקט משמעותי של ראש הממשלה אשכול; הצבע הירוק נחלק בין שתי קבוצות: מדענים ורופאים – ויצמן, הרמב"ם וטשרניחובסקי; וסממני נוף וחקלאות – הכניסה לשער הגיא והשדות המעובדים בסדרת הנופים, והנגמ"לאית בסדרת הדמויות".

בוועדה האמינו שהבחירות שלה משקפות את הזהות הישראלית, אומרת פירסט. "ראש הוועדה הראשונה, אליעזר הופין, אמר שהשטרות מייצגים את מי שאנחנו בעבר ומי שאנחנו בהווה. מאז ואילך אפשר לראות איך בדיוני הוועדה בונים מסורת ברדנית: במה בוחרים, על מה מחליטים לדלג, ולפי אילו נימוקים. זה מה שמרתק כל כך". ■

לתגובות: dyokan@makorrishon.co.i